

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 95 1974

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lennart Breitholtz

Lund: Staffan Björck, Carl Fehrman

Stockholm: Örjan Lindberger, Inge Jonsson

Umeå: Magnus von Platen

Uppsala: Gunnar Brandell, Thure Stenström

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen, Villavägen 7,
752 36 Uppsala

Gyllenstens gjentagelser

Av KJELL ESPMARK

Lars Gyllensten har upprepade gånger framhållit att hans romaner inte är att betrakta som fristående verk utan som delar i ett större sammanhang. »[— —] jag skriver inte böcker, jag bygger ett författarskap», säger han i *Diarium spirituale* (173). Redan i sin »självrecension» i *Svensk Litteraturtidsskrift* 1953 nr 1 – det gäller *Barnabok* – formulerar han denna återkommande synpunkt (20):

Kanske är barnabokens lösningsförsök orena, och lösningen bör i stället enbart sökas genom en konstruktion av ett författarskap som helhet, där *Barnabok*, och andra, får sin objektivitet, sin saklighet, sin inordning och artikulation, i det syntaktiskt överordnade författarskapet, och inte dessutom genom sina egna brasklappar; den enskilda boken som objektspråk utgör i sin tur objekt för författarskapets metaspråk. Den metoden använde ju också Kierkegaard, dessutom.

I en kommentar till *Senilia* och *Juvenilia* tolv år senare preciserar Gyllensten ytterligare detta överordnade mönster:

Jag skriver egentligen inte böcker – jag försöker bygga upp ett författarskap. De enskilda böckerna skall kunna stå var och en för sig – men de ingår också i en helhet. De samtalar med varandra och polemiserar mot varandra, de kompletterar varandra och belyser varandra. Jag vill att mina böcker skall alstra ett gemensamt spänningsfält, som uppkommer just genom deras inbördes samstämmigheter och motsatser.¹

Synen på författarskapet som en »helhet» där de enskilda verken står i ett spänningförhållande till varandra och får sin betydelse genom sin plats i sammanhanget kan följas genom hela produktionen. Formeln för rörelsen mellan enheterna i systemet har emellertid förändrats på ett intressant sätt. I en not till *Det blå skeppet* (1950) talar författaren om föregångaren *Moderna myter* (1949) och den nya boken som tes och antites och utvecklar i detalj dialektiken dem emellan. Sedan trilogin fullbordats med *Barnabok* (1952) karakteriserar Gyllensten i ett uttalande våren 1953 de tre verken som »en tes, en antites och en syntes». Han säger sig i den triaden ha velat spegla »motsättningen mellan centraliserad fascism och anarkisk individualism, trygghet och frihet, auktoritarism och sekularisering» och menar sig ha gestaltat först »en ren objektivitet», sedan en motsvarande subjektivitet – i båda fallen med sin motsats dold inom sig – medan han i syntesen försökt »låta berättaren, rollen, uttryckligen slå sönder den ofruktsamma motsättningen mellan de båda idolerna».²

¹ Röster om hösten [med dateringen 1965]. *Ur min offentliga sektor*, Stockholm 1971, 175.

² Positioner och propositioner. I antologin *Varför skriver vi?*, Stockholm 1953, 31 f.

Artikeln trycktes först i *Arbetaren* 25.4.1953. Omtrycket i *Nibilistiskt credo* upptar inte detta parti av framställningen.

Redan hösten 1953 är Gyllensten emellertid framme vid en annan formel som skulle få en helt annan räckvidd än den hegelska triaden. I en kommentar till *Carnivora* i *Bonniers Nyheter* nr 13 finner han:

På sätt och vis har linjen slutit sig i mitt författarskap, till en spiral, och med den sista boken är jag någonstans i närheten av *Camera Obscura* igen, fast på ett annat plan, kanske närmast på ett moraliskt.

Spiralen, med dess återkomst »på ett annat plan», visade sig vara en figur för rörelsen genom författarskapet av bestående giltighet. I *Diarium spirituale* kan Gyllensten utifrån 1968 års perspektiv tala om »en spirälrörelse» i sin produktion – »likartade positioner intas på nytt men skruvade upp på en annan nivå» (32). Tanken fångas senare i boken i denna uttrycksfulla liknelse: »Spirälrörelsen – kretsar som en hög i stigande och sjunkande spiraler över samma trakter, över de lokaler där bytet befinner sig, återvänder till liknande motiv och röstlägen gång efter annan, på ny nivå» (160).

Den tidiga observationen av en spirälrörelse i författarskapet är intimt förbunden med de centrala momenten i Gyllenstens estetik. Iakttagelsen är inordnad i bilden av »ett författande i stadier» där diktaren försöker »leva [sig] in i» en viss hållning, i detta fall »en lätt igenkännlig, liberalistisk och humanistisk inställning»:

Från den grunden ville jag försöka arbeta vidare på de problem, som jag sysselsatt mig med i de tidigare böckerna, med att försöka dra konsekvenser av vissa vidsträckta synpunkter på språket och dess funktion när man orienterar sig gentemot andra människor och i tillvaron överhuvudtaget.

Vi ser med andra ord hur Gyllensten redan vid tiden för *Carnivora* har ambitionen att återkomma till de grundläggande frågorna på en annan nivå och via nya inkarnationer pröva nya förhållningssätt till samma ofrånkomliga problem.

I självrecensionen av 1953 förde Gyllensten fram Kierkegaards namn i samband med metoden att bygga ett författarskap som helhet, med den enskilda boken som »objekt för författarskapets metaspråk». Hans intellekt har tydligen lockats starkt av den makrokosmiska syftningen hos Kierkegaard. Var och en av dennes böcker är, framhåller Billeskov Jansen, en planet som roterar kring sin axel samtidigt som den står i lagbunden förbindelse med andra; tillsammans framträder verken som himlakropparna i ett planetsystem.³ Något liknande kan sägas om Gyllenstens författarskap. Men bandet till Kierkegaard gäller mer än den generella syftningen till en diktning som helhet. När Gyllensten samma år uppfattar sin trilogi i termerna tes, antites och syntes är det också det specifika arbetssätt han 1950 utpekade hos Kierkegaard: »Det estetiska och det etiska blir inte upphävda i det religiösa. Spänningen i hans författarskap ligger inte i endast syntesen, utan i helheten av tes,

³ Billeskov Jansen i sin inledning till Kierkegaard, *Skrifter i urval*, Stockholm 1954, 16.

antites och syntes. I gestalten, treklängen.»⁴ Hans-Erik Johannesson har med skäl funnit det troligt att Gyllensten haft »Kierkegaards tredelade stadie-schema» som kompositionell förebild under arbetet på trilogin – vid sidan av den hinduiska läran om de tre stadierna »insiktens väg», »hängivenhetens väg» och »handlingens väg».⁵ Denna sannolika impuls ingår i ett genomgripande inflytande från Kierkegaards metod, omfattande – utom struktureringen i »helhet» och »treklang» – framför allt sättet att via olika författarjag pröva skilda förhållningssätt till de grundläggande livsproblemen,⁶ vidare bruket av mytiska gestalter som representanter för bestämda livshållningar,⁷ småningom också greppen att sabotera verklighetsillusionen⁸ och att bygga upp diktverket av skilda textfragment.⁹ Kierkegaard är överhuvudtaget en ständig följeslagare, en mästare som Gyllensten givit många erkännanden alltsedan hyllningen i serien *Min klassiker i Utsikt* 1949.¹ I den bekanta intervjun med »magister Kierkegaard» i *Vintergatan* 1963² frestas man se ett utdrag ur ett samtal som pågått under Gyllenstens hela författarliv.

Den övergripande treledade figuren som medel att skapa helhet är emellertid aktuell inte bara i den inledande trilogin. Hans Isaksson har med stor behållning uppvisat dialektiken i Gyllenstens författarskap med utgångspunkt i en jämförande analys av *Barnabok*, *Senilia* och *Juvenilia*, som bildar vad han vill kalla »en dialektisk trilogi».³ Det rör sig här inte längre om den hegelska triaden – i vilken Isaksson ser »en missvisande stel och schematisk beskrivning av de dialektiska förbindelserna mellan Gyllenstens romaner»⁴ – utan om ett friare spänningsförhållande mellan tre verk med viktiga samband och olikheter i fråga om personer och livshållningar; *Senilia* framträder som en gensaga till *Barnabok* medan *Juvenilia* i sin tur vänder sig mot lösningen i *Senilia*.⁵ Också detta grepp att via i författarskapet vitt åtskilda böcker konfrontera olika livshållningar förknippar Isaksson övertygande med Kierkegaard.⁶ I ett försök att urskilja Gyllenstens profil vill han emellertid göra en distinktion på denna punkt. Gyllensten har »utifrån dialektiken i Kierkegaards författarskap kommit fram till en egen dialektisk metod». Det är säkert riktigt men av de framdragna karakteristika är följande inte helt

⁴ Synpunkt Sören Kierkegaard, *Nihilistiskt credo*, Stockholm 1964, 26. Först tryckt i *Prisma* 1950 nr 2.

⁵ Hans-Erik Johannesson, *Studier i Lars Gyllenstens estetik, Hans teorier om författarskapets villkor och teknik t. o. m. Barnabok*, akad. avh. (stencil) Göteborg 1973, 84 och 121 (jfr 58).

⁶ Jfr Kerstin Munck, *Gyllenstens roller, En studie över tematik och gestaltning i Lars Gyllenstens författarskap*, akad. avh. Lund 1974, bl. a. 33–37, och Hans Isaksson, *Hängivenhet och distans, En studie i Lars Gyllenstens romankonst*, akad. avh. Stockholm 1974, 48 f.

⁷ Jfr Isaksson, *a. a.*, 116 f.

⁸ Se min recension nedan av Isakssons avhandling. Där påpekas också banden till

Kierkegaard i fråga om begreppen »experiment» och »mimisk essay».

⁹ Jfr Isaksson, *a. a.*, 79.

¹ Sören Kierkegaard. *Utsikt* 1949 nr 3. För en översikt av uttalandena om Kierkegaard se Johannesson, *a. a.*, 69 ff., Munck, *a. a.*, 33 ff. och Isaksson, *a. a.*, 46 ff.

² Lars Gyllensten utfrågar Kierkegaard. *Vintergatan* 1963. Omtryckt i *Nihilistiskt credo* under rubriken Intervju med pseudonymen »Sören Kierkegaard».

³ Isaksson, *a. a.*, kap. 8; citatet: 140.

⁴ *Ibid.*, 229 not 67.

⁵ *Ibid.*, 140; jfr 174.

⁶ *Ibid.*, 171.

lyckligt formulerat: »Det sätt på vilket han ställer olika verk mot varandra skiljer sig från Enten-Eller och Stadier paa Livets Vei, där det är delar av samma verk som står mot varandra.»⁷ Men i *Enten-Eller* står ju inte skilda delar av samma verk mot varandra i någon bokens *inre* dialektik av det slag Isaksson utpekar i Sokrates död.⁸ Det rör sig ändå om ett antal olika framställningar av föregivet olika författare. Forføererens Dagbok är sålunda ett avrundat helt bland flera i del 1, klart skild från assessor Wilhelms framställningar i del 2. Det är var för sig avslutade verk som ställs mot varandra i en dialektisk spänning mellan estetisk och etisk hållning under den sammanfattande rubriken Enten-Eller. Något liknande gäller för *Stadier paa Livets Vei*, där flera var för sig avrundade skrifter av olika pseudonymer konfronteras i ett dialektiskt mönster som nu visar utöver det estetiska och det etiska stadiet in i det religiösa som *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* ägnas åt. När Gyllensten skapar sin motsvarighet till den kierkegaardska »treklängen» i sin trilogi *Moderna myter—Det blå skeppet—Barnabok*, är skillnaden snarare den att han publicerar de tre delarna en och en och utan att ge dem någon sammanfattande rubrik. Dialektiken mellan olika, var för sig avrundade framställningar är emellertid i princip likartad.

Frågan är nu om inte också den gyllenstenska spiralrörelsen i författarskapet stimulerats av Kierkegaard. När assessor Wilhelm återkommer i *Stadier paa Livets Vei* försvarar han sitt tilltag att upprepa »det Samme om det Samme» med att »det er kun Zigeunere og Røverpak og Plattenslagere, der have det Valgsprog, at hvor man eengang har været skal man aldrig komme mere».⁹ Det han här pläderar för är i grund och botten sin upphovsmans bekanta metod att gång på gång vända tillbaka till tidigare problemställningar, motiv och personligheter. Föregriper dessa *gjentagelser* det gyllenstenska kretsandet tillbaka till gamla jaktmarker? Isaksson gör en distinktion av relevans för den frågan. Han finner att det hos Kierkegaard gäller »ett antal från varandra klart avgränsade livsstadier, som han i olika verk återkommer till», medan Gyllenstens författarskap framträder som »en kontinuerlig utprövning av nya livshållningar» – och utan någon fast slutpunkt av det slag Kierkegaard ser i det religiösa stadiet.¹ Isaksson siktar här till en mycket viktig skillnad. Öppenheten är ju ett fundamentalt drag i Gyllenstens långa räckta av provade livshållningar. Hos Kierkegaard har han inte attraherats av de ideologiska avgränsningarna och systemets slutenhet utan av det stora bygge där de olika verken står i ett fruktbart spänningsförhållande till varandra och låter en överordnad text framträda. Avståndet mellan de båda diktarna får emellertid inte överskattas. Det är alldeles riktigt, som Isaksson säger, att man i Gyllenstens författarskap knappast kan »på samma sätt urskilja några få bestämda och återkommande livshållningar».² Däremot kan man – med diktarens egen hjälp – se

⁷ *Ibid.*, 172.

⁸ *Ibid.*, kap. 7.

⁹ *Samlede Vaerker*, VII, Köpenhamn 1963,

¹ Isaksson, *a. a.*, 172.

² *Ibid.*, 172.

hur han »återvänder till liknande motiv och röstlägen», hur han närmar sig »vissa återkommande moraliska och existentiella grundproblem».³ Där Kierkegaard – fortfarande med Gyllenstens ord – »utnyttjar sin egen uppslagna trolovning i skrift efter skrift»,⁴ kan författaren till *Senilia* återkomma till barnamordet i *Barnabok*. Där *Stadier paa Livets Vei* reproducerar figurerna i *Enten-Eller*, kan *Senilia* låta *Barnaboks* Karl-Erik delvis återuppstå i Gunnar Gren medan *Juvenilia* lånar viktiga antecedentia från *Senilias* Torsten Lerr åt Torsten Mannelin. Kierkegaard behåller här namnen men låter deras bärare delvis förändras medan Gyllensten döper om delvis identiska gestalter men denna olikhet i placeringen av accenten får inte dölja likheten i partiella personåterkomster överhuvud. Viktigast är emellertid ändå den gemensamma benägenheten att återuppta vissa existentiella frågor. Gyllensten betonar, som vi skall se, den sidan i sitt författarskap – med Kierkegaard med i bilden. Böjelsen att återvända till tidigare konstellationer är sålunda faktiskt ett starkt band mellan Kierkegaard och Gyllensten. Men dessutom förändras redan hos den äldre diktaren förutsättningarna för diskussionen när problemen tas upp på nytt. Man får inte överbetona det fixerade i de livshållningar han rör sig mellan; det finns en viktig dynamisk aspekt också i de kierkegaardska upprepningarna. I själva verket *förebådas* hos Kierkegaard hökens återkomst på skilda nivåer även om sökandet inte ter sig som en öppen process. När *Stadier paa Livets Vei* återupptar problem, motiv och gestalter från *Enten-Eller* förs argumentationen ändå vidare. Kierkegaards dagboksanteckningar – som Gyllensten enligt muntlig uppgift tagit del av – skärper bilden av den revision det nya arbetet innebär i förhållande till det tidigare. I *Enten-Eller*, där den etiska ståndpunkten alltså övervann den estetiska, »var der kun to Momenter og Assessoren absolut seierrig»:

I Stadierne er der 3 Momenter og Stillingen en anden

1) det Æsthetisk-Sandselige er trængt tilbage som noget Forbigangent (derfor »en Erindring») thi det kan jo ikke blevet ganske til Intet.
[— —]

2) det ethiske Moment er kæmpende. Assessoren ikke gemütlig docerende, men stridende i Tilværelsen; fordi han ikke her kan slutte af, om han end atter her kan beseire ethvert æsthetisk Stadium med Pathos men ikke maale sig med Æsthetikerne i Vittighed.

3) det Religieuse bliver til i en daemonisk Approximation (Experimentets quidam) Humor som dets Forudsætning og dets Incognito (Frater Taciturnus).⁵

Förskjutningen framträder tydligt i den skrift som avslutar stadierna, »Skyldig?» – »Ikke-Skyldig?». Liksom i *Enten-Eller* återfinner vi här en dagboksrelation av bruten förlovning, men det är nu inte den tidigare bokens cyniskt reflekterande Don Juangestalt som för pennan utan en tungsinnig grubblare

³ Det anförda stället i *Diarium spirituale* (160) resp. ett nedan citerat uttalande i uppsatsen *Existentialism och experiment* (daterad 1969), *Ur min offentliga sektor*, Stockholm 1971, 184.

⁴ *Nibilistiskt credo*, 85.

⁵ *Søren Kierkegaards Papirer*, utg. P. A. Heiberg och V. Kuhr, VI, Köpenhamn 1914, 16f.

som alternerar mellan sin skuldtyngda rekapitulation av förlovningen med dess pinsamma avveckling för ett år sedan och sin självuppgörelse i nuet med dess växling mellan hopp om återförening och fullständig misströstan. Genom att på det sättet ta upp motivet på nytt men nu i termer för skuld och synd har Kierkegaard fört upp problematiken på en ny nivå. Den resonerande intar i stället för den erotiska estetens hållning etikerns. Och dagboks-författarens oavlätliga kretsande kring skulden pekar in i det stadium som *Afsluttende Efterskrift* preciserar, det religiösa.

Denna rörelse tillbaka till gamla marker men på en ny nivå urskiljer man på flera håll i Kierkegaards intrikat sammanvävda författarskap. Historien om kärlek och svek tas ju för övrigt upp lite på prov i termer för skuld redan i ett brev i *Gjentagelsen*; här anslås, har det påpekats,⁶ temat i »Skyldig?» – »Ikke-Skyldig?». Man kan vidare nämna assessor Wilhelms olika hållningar till sitt återkommande problem. När denne den etiska ståndpunktens man i *En-ten-Eller* på nytt inskrider till äktenskapets försvar i stadierna, har han inte bara bytt genre – den direkta appellen till estetikern A. ersätts ju av ett slags moralfilosofisk utredning – han är också, som den anförda dagboksanteckningen ger en fingervisning om, trängd på ett sätt som förändrat hans strategi visavi grundfrågan. Å ena sidan har hans tidigare vädjande patos förvandlats till något av estetikers paradoxströdda »Vittighed», å andra sidan uppbadar han religionen till hjälp i den etiska argumentationen.

Redan hos Kierkegaard finner man på det sättet böjelsen att återkomma till likartade motiv och problem men på en ny nivå, en omprövning av tidigare hållningar med nya resultat som följd. Det är högst troligt att Gyllensten uppfattat denna *gjentagelse* i Kierkegaards författarskap. En passage i hans artikel *Existentialism och experiment* (1969) ger stöd för en sådan förmodan. I anslutning till sin verksamhet som naturvetenskapsman vill han kalla även sitt skönlitterära författarskap »experimentellt eller prövande»:

Jag försöker inta olika författarhållningar, med olika språkbruk och begreppsvärldar, med olika uppfunna »minnen» och erfarenheter bakom de olika författarhållningarna – och från sådana skiftande språkliga och personliga utgångspunkter närmar jag mig vissa återkommande moraliska och existentiella grundproblem, för att gestalta dem på olika sätt, utpröva dem och försöka upptäcka det gemensamma eller bestående därbakom, ett sätt att leva om man vill använda en så anspråksfull benämning.

Impulserna från Kierkegaard är tydliga – i det som kallades för Kierkegaards pseudonyma författarskap arbetade han på likartat vis. Han intog eller försökte inta olika subjektiva hållningar och gestaltade dessa olika hållningar eller livsstadier genom att låta de olika »subjekten», pseudonymerna, skildra tillvaron, sig själva och sina existensproblem utifrån deras egna förutsättningar och temperament. Jag finner i detta en likhet med de naturvetenskapliga teorierna om »modeller» och om att forskningen är en oavslutbar process, med ständigt förnyade och ibland revolutionärt förnyade förutsättningar.⁷

⁶ Billeskov Jansen i Kierkegaards *Vaerker i Udvalg*, IV, Köpenhamn 1950, 129. ⁷ *Ur min offentliga sektor*, 183 f.

Det är en utomordentligt belysande deklaration som ställer samman det centrala i Gyllenstens litterära metod med lärdomarna från de båda skolor som betytt mest för honom – Kierkegaard och naturvetenskapen. Det ur vår synpunkt viktigaste är emellertid att diktaren relaterar inte bara författandet i inkarnationer, experiment och livsstadier till Kierkegaard utan i sammanhanget talar också om *återkommande* existentiella grundproblem som gestaltas *på olika sätt*. I fortsättningen berör Gyllensten hur hans böcker i sin skildring av »olika stadier eller livshållningar» alla »kretsar kring vissa återkommande problem, främst moraliska och metafysiska». Denna återkomst till de fundamentala frågorna utifrån ständigt nya utgångspunkter har tydligen varit nära förknippad med upplevelsen av Kierkegaards metod. Hökens spirallrörelse är utan tvivel långt friare hos Gyllensten. Den är inte bunden till några få bestämda alternativ och den är oavslutbar till sin natur. I det är Gyllensten en produkt av sin vetenskapliga snarare än sin kierkegaardska utbildning.⁸ Men själva rörelsen, den reviderande återkomsten, förebådas hos hans främste mästare. Det är sannolikt att Kierkegaard på den punkten varit av väsentlig betydelse för Gyllenstens sätt att arbeta. Men troligen har han också bidragit till frigörelsen av en egenart långt bortom sina egna positioner. I själva den reviderande attityden ligger en inbjudan till fortsatt revision. Den naturvetenskapligt skolade Gyllensten har gått vidare och utvecklat den återkommande prövningen till en i princip »oavslutbar process», en gränslös utforskning av de grundläggande livsfrågorna.

⁸ Till den kunskapsteoretiska bakgrunden hör också Peirces pragmatism enligt vilken våra teorier, begrepp och program måste »ständigt prövas mot verkligheten, ständigt på nytt revideras, ständigt användas i en fortsatt och aldrig avslutningsbar utforskning av verklighe-

ten», som Gyllensten uttrycker det i ett Postscriptum till *Ur min offentliga sektor* (215). Den kunskapsteoretiska uppfattningens betydelse för författarskapets dynamik betonas starkt av Isaksson, *a. a.*, 177.